
Wolf Lepenies: *Homo Europaeus Intellectualis Revisited*

Prof. Marek Kwiek
Közpolitikai Központ és
Filozófia Tanszék
Poznani Egyetem, Poznan,
Lengyelország e-mail
kwiekm@amu.edu.pl

[Megjelent a *Philosophie an der Schwelle des 21. Jahrhunderts*, E. Czerwinska-Schupp (Hrsg.), Frankfurt a/Main és New York: Frankfurt a/Main és New York: Peter Lang, pp2003,. 329-349]

1.

Az értelmiségi társadalomban elfoglalt helyével és szerepével, feladataival és kötelezettségeivel, az értelmiségi által magának tulajdonított és a társadalom által neki tulajdonított státusszal kapcsolatos kérdések az utóbbi időben a humán tudományokban folyó diskurzus jelentős részévé váltak. Ennek országokként különböző okai vannak, de akár az angolszász országokban, akár Németországban, vagy különösen Franciaországban, az értelmiséggel kapcsolatos kérdések a 20th. század végén számos vita fontos hivatkozási pontjai voltak. Lepenies gondolkodása meggyőzően mutatja, hogy a témában uralkodó francia diskurzus ma jelentős kiegészítésre szorul, mert csupán egy nagyobb egésznek egy részét ábrázolja, amely nem korlátozódik csak Franciaországra. Az értelmiséggel kapcsolatos francia kérdések (a századforduló 20th Dreyfus-ügyétől Sartre-on át a múlt század nyolcvanas éveinek *le silence des intellectuels*-ig) nem merítik ki mindazon kérdések katalógusát, amelyeket ma fel lehet és fel kell tenni; és nem korlátozzák az értelmiségi kérdéstről szóló beszámolókat sem a marxista (vagy sztálinista) gondolkodás csábításának kalandjára, amely az 1917-es októberi forradalommal kezdődött és a hetvenes évek közepéig tartott a francia írók és filozófusok részéről, majd csak az algériai függetlenségi háború és az 1956-os események után következett be csalódásuk és fokozatos eltávolodásuk (mert valóban, a 20. századi francia értelmiség történetét ilyen szempontból is lehet vizsgálni); ráadásul ezek a kérdések, amelyek főként a történelemben - és főként a 20. századi Franciaországban - visszafelé haladnak, alapvetően némán mennek el a jelen és a jövő mellett (lásd Judt 1992, Jennings 1993).

És talán ez a legfontosabb különbség egyrészt Németország (és Amerika), másrészt Franciaország között az értelmiségnek szentelt diskurzusban. Ezeknek az országoknak a kulturális sajátosságai itt sok mindent megmagyarázhatnak: Amerikának, Dewey-t leszámítva a harmincas években, úgy tűnik, nem voltak nagy, nyilvános értelmiségi, és nem is voltak

nagy

társadalmi szerepvállalásukról és a velük járó felelősségről szóló viták, valamint a francia történelemből levezetett jog (Kwiek 2003a, Kwiek 1998, Rorty 1998). A Sartre-hoz hasonló, társadalmilag elkötelezett értelmiségi, aki nemcsak beszél - de akit meg is hallgatnak -, nem talál kényelmes helyet a német hagyományban (és emlékezzünk itt Lepeniesre: *Between Literature and Science: The Rise of Sociology*: "Németországban az írás és az olvasás hagyományosan magányos cselekedet, és egy olyan irodalmat, amely tudatosan foglalkozik a társadalom befolyásolásával és szilárdan benne rögzül, mindig is felszínesebb és nem németesnek számított" (Lepenies 1988: 204)). Talán ez az oka annak, hogy a melankolikus francia gondolkodók mintha visszafelé haladnának vitáikban, míg az amerikai és német teoretikusok - hogy egy pillanatra megkockáztassunk egy egyszerű túl általánosítást - előre, a jelenen túl a jövő felé tekintenek. Amerika hagyományosan "jövőorientált ország" a maga mítoszaival és az ígért földjéről szóló álmaival; az "amerikai álom" nem az intellektuális értekezésekből származik, sokkal inkább a társadalmi világ szerves része, amelyet nem előbb a vietnami háború, legutóbb pedig a szeptember 11-ith tragédia tett kemény próbára (Kwiek 2003). Sem Edward Said, sem Paul Bové, Noam Chomsky vagy Richard Rorty - hogy csak néhányat említsünk azok közül, akik a 20th. század végén az Egyesült Államokban írtak a legtöbbet az értelmiségekről - nem térnek vissza a múlt eseményeinek morális dilemmáihoz. Ők inkább más kérdést tesznek fel: mit kell ma tenni?

Úgy tűnik, hogy a német gondolkodók hasonló módon, legalábbis amíg nem vált nemzetközi vitává, csodálkozva nézték a Martin Heidegger 1933-as politikai elkötelezettségéről a nyolcvanas évek végén lezajlott heves francia vitákat - az ügyet inkább lezártak tekintve, legalábbis Németországban (Kwiek 1999). A francia sajátosság ezzel szemben úgy tűnik, abban áll, hogy a jelenre vonatkozó kérdéseket a múltra vonatkozó kérdések segítségével tett kitérőkön keresztül teszik fel; ezért a közelmúltban visszatérnek Dreyfushoz, Bendához, Sartre-hoz, gyakran csak azért, hogy aktuális filozófiai számlákat rendezzenek és aktuális filozófiai háborúkat vívjanak (lásd *Pourquoi* 1991). Amikor tehát ma az értelmiségi kérdéséről gondolkodunk, fontos szem előtt tartani, hogy az erről a figuráról szóló diskurzusunk továbbra is a témáról szóló, történelmileg megalapozott francia diskurzus árnyékában marad, nagymértékben elhanyagolva az egyidejűleg folyó (nem annyira drámai, heroikus, látványos!) német és amerikai diskurzusokat.

Az "értelmiségi" témája kulcsszerepet játszik Wolf Lepenies írásaiban; úgy tűnik, hogy a *Melancholie und Gesellschaft*-tól a *Die Drei Kulturen-en át az Aufstieg und Fall der Intellektuellen in Europa-ig*, valamint a Collège de France-ban 1992-ben tartott székfoglaló előadásáig (*La fin de l'utopie et le retour de la mélancolie. Regards sur les intellectuels d'un vieux continent*), végül pedig számos, az utóbbi években megjelent cikke olvasható éppen a modern értelmiségi szemszögéből. Jelen szövegben Lepeniesnek az értelmiségről szóló beszámolóját kívánom nyomon követni, és abban az ellentétben elhelyezni, amely Lepenies gondolkodását az utóbbi mintegy negyedszázadban strukturálta: a melankólia és az utópia ellentétében. A melankólia-utópia-intellektuális csomó három egymástól elválaszthatatlan elemet jelent gondolkodásában. Egyik sem létezik önállóan műveiben: "Melankólia és utópia - e két pólus között húzódik az európai értelmiség nagysága és nyomorúsága" (Lepenies 1992: 20). Ez az egyik legizgatóbb, legállandóbb - és legtermékenyebb - téma munkásságában; az, amely betekintést nyújt az erőszakról és forradalomról, a terrorról, a totalitarizmusról, valamint a mai, hidegháború utáni világról szóló beszámolójába. A páros Lepenies számára eszközöket nyújt az értelmiségi helyzetének elemzéséhez Nyugaton és Kelet-Európában a 1989. Kiderül ma már, hogy a melankólia/utópia páros nemcsak azt teszi lehetővé, hogy az értelmiségi múltját más szemszögből lássuk, hanem azt is, hogy alaposan megvizsgáljuk helyüket a mai világban, miután - mint hangsúlyozza - egyidejűleg bukott meg a modernitás két nagy utópiája: a célok kommunista és az eszközök kapitalista utópiája. Lepenies műveiből kiderül, hogy a melankólia/utópia páros hasznos az értelmiségi szerepének tárgyalásakor: az értelmiségi sajátos melankóliája, amely annak a világnak az elégtelenségéből fakad, amelyben élnek, és amelyet nem képesek megváltoztatni, és az utópiájuk, amely a cselekvés gátlásából és a kielégítetlen álmok átviteléből fakad ebből a világból egy jobb világba. Az utópia, amelyről Lepenies ír, az értelmiségi melankóliájából fakad, és egyúttal eszköz arra, hogy kigyógyuljanak belőle.

Lepenies szerint az utópia egy olyan társadalmi osztály képviselőinek terméke, amely elvesztette nyilvános és politikai jelentőségét, vagy egy olyan osztályé, amely ilyen jelentőségre törekszik, tudván, hogy ez (itt és most) lehetetlen. Az utópia a melankólia árnyéka, annak ikertestvére. Mindig akkor születik, amikor egy társadalmi tevékenység megakad és tehetetlen passzivitássá silányul. Amikor a cselekvés lehetőségei csökkennek, a reflexió növekszik, de az értelmiségi melankolikus szenved, mert nem képes cselekedni - csak gondolkodni tud. "A Weltschmerz, a melankólia és a hypochondria a reflexió birodalmának kényszerű hipertrófiájából, a valódi hatalom gyakorlására való képesség kényszerű elvesztéséből és az ebből következő, a saját helyzet igazolására irányuló nyomásból ered" (Lepenies

1992: 61). Az értelmiségi elfordul a világtól, amelyben képtelen cselekedni, a társadalomból önmagába vonul vissza, szenved a saját és a világ sorsától is, megpróbálja kifejezni ezt a közös sorsot (mint Paul Valéry - aki megpróbálja *changer ses doulers en oeuvre*), és végül szenved azért, ami marad neki - ami csupán reflexió. A *Homo europaeus intellectualis*, ahogy Lepenies nevezte őt a Collège de France-ban tartott előadásában, nem társadalomtudós, aki megpróbálja meghódítani a világot, hogy megértse és előrejelzéseket adjon róla, és nem is tudós vagy technikus. Ő a melankolikus, az értelmiségi, aki *chroniquement insatisfait*, aki gondolkodik és kételkedik, és végül elvonul ebből a világból, hogy egy jobbat keressen, megtapasztalva tehetetlenségét.

Lepenies *Melankólia és társadalom* című művében azt mutatja be, hogy az utópikus gondolkodás az értelmiségi társadalmi *status quo*-val való elégedetlenségéből fakad. Ez az elégedetlenség semmiképpen sem vezet - és szándékai szerint nem is kellene vezetnie - cselekvéshez. A Lepenies által bemutatott utópiák nem forradalmi kiáltványok, amelyek megmutatják a kiindulópontot (a jelenlegi nyomorúságos állapotot), a célpontot (a jövőbeli ragyogó és boldog társadalmat) és az utakat, amelyek az előbbtől az utóbbihoz vezetnek. Már a Robert Burton által *A melankólia anatómiájában* 1621-ben bemutatott első utópia esetében is Lepenies világosan kifejti a gondolatot: Burton "azért tervezte meg Anglia utópiáját, mert szegény értelmiségiként soha nem remélhette, hogy elképzeléseit a gyakorlatban is megvalósíthatja", és az utópisták általában "nem így gondolkodnának és terveznének, ha képesek lennének cselekedni" (Lepenies 1992b: 146). Az értelmiségi-melankolikus-utópista, miközben utópiát gyárt, inkább terapeuta (önmagával és osztályával szemben), mint forradalmár. Az utópia a melankóliából születik, és a melankólia elleni küzdelem eszköze. Inkább a termelőjét hivatott gyógyítani, mint a világot - hogy kigyógyítsa őt krónikus kielégítetlenségéből, közéleti és politikai törekvéseinek beteljesületlenségéből, a valós politikai hatalomban való részvételtől szőtt álmainak kiábrándulásából. Az utópia nem hív cselekvésre - "éppen azért, mert az irodalomban dokumentált, az utópikus gondolat a cselekvés gátlásának jele" (146). A cselekvés lehetetlen, az értelmiségi pedig a cselekvés boldogtalan, beteljesületlen embere.

Az utópiát mint az intellektuális-melankolikus termékét a rend fogalma szervezi: ha egy jobb világban nincs melankólia, akkor nincs benne helye az unalomnak sem: az utópia "az utolsó pontig osztja az időt, hiszen az utópia megőrzése érdekében a legegyszerűbbnek tűnik új életet teremteni (Campanella). Az utópiában nem létezik szabadidő, mert nincsenek üres terek, amelyeket ki lehetne zárni a tervből. A munka és a szabadidő is szabályozott" (Lepenies 1992b: 91-92). Ahhoz, hogy megszabaduljunk a melankóliától, az unalomtól, az *unalomtól*, az

utópikus tervnek meg kell szabadulnia

mindenre kiterjedő, és a rendnek és az unalomnak kölcsönösen ki kell zárnia egymást. A döntő pont azonban az, hogy a rend, a terv és a lehetőségek véges terének fogalma ütközik, és végül lehetetlenné teszi magát a róla való elmélkedést. A melankolikus-intellektuális utópiája e világ elégtelenségeiről való reflexióból születik, de egy jobb világ képéhez vezet, amelyben - hogy ismét Lepenies-t idézzem - "nincs többé helye a reflexiónak, mert minden "rendben van"". (147). Amikor már nincs helye a reflexiónak, akkor beszélhetünk paradicsomról (hiszen mit is akarnánk változtatni egy abszolút tökéletes világban?); amikor azonban már nincs helye a reflexiónak, akkor beszélhetünk a totalitarizmus pokláról is (amelyben bármilyen változásra még csak gondolni sem lehet). Az utópiában a történelem váratlanul megáll, megáll és véget ér. Az idő megáll, hiszen a változásokkal mérik. Az utópia új világában - amely a jelenlegi világ elégtelenségei és tökéletlenségei feletti panaszokból születik - már semmi sem változhat, vagy ahogy Lepenies fogalmaz, a létrehozott tér "végleges" (148). Az utópiának sikerült elúznia az unalmat, megszabadulnia a melankóliától, eltüntetnie a hipochondriát - az idő és a történelem megállításával.

Emlékezzünk csak arra, hogy a "történelem végének" és a "gondolkodás végének" témája legalább Hegel *A szellem fenomenológiája* óta jelen van a filozófiában: Hegellel mint "ítélő öntudattal" és Napóleonnal mint "cselekvő öntudattal" együtt a történelem a jénai csata pillanatában vált befejezetté. Hegel nem nélkülözheti Napóleont, és ebben a beszámolóban fordítva - Hegel Napoleonban találja meg a bizonyosságot, hogy bölcs (és nem egyszerű filozófus), aki az Abszolút Tudás birtokában van, hiszen neki köszönheti, hogy a *Fenomenológiában* leírt valóság végleges. A történelem vége utáni emberre - valamint a történelem vége utáni értelmiségre - vonatkozó kérdés Alexandre Kojève, Hegel nagy franciaországi kommentátora számára kulcsfontosságú, aki sajátos és hosszan tartó hatást gyakorolt a francia gondolkodók és írók egész nemzedékére a nagyjából 1930-1960 közötti időszakban. Kojève azt kérdezné, hogy mit kellene tennie a "történelem utáni" embernek, ha a valóságot negligáló cselekvés már nem szükséges, mivel az inkább irracionális, hiszen a történelem utáni világ a megtestesült igazság világa? Mi lesz az emberi boldogsággal és az emberi elégedettséggel? Nem arra van-e kárhoztatva az ember, hogy a poszt-történelmi unalomtól szenvedjen? Mit kezdjen "munkanélküli negativitásával" - Georges Bataille, Hegel még egy másik olvasója, Georges Bataille *négativité sans emploi* -, és ki lesz a történelem vége után ennek a munkanélküli negativitásnak az értelmiségi, a hordozója (Kwiek 1997, Kwiek 1999)? Mi történik annak a negativitásával, akinek hirtelen nincs többé semmi dolga, vagy, hogy egy alapvetőbb kérdést tegyünk fel, és a Lepenies által jelzett utat követve a Lepenies of

az utópiában való elmélkedés lehetetlensége abban a pillanatban, amikor a történelem megáll: amikor végre mindent tudunk, és amikor a társadalom végre tökéletes lesz, mit fog tudni és mit fog tudni az értelmiségi? (Mi lesz azzal az egész, az ókori filozófiáig visszanyúló hagyománnyal, amely szerint az emberi lét lényege a megismerés?) Mit lesz képes írni, ha az írás a folyamatos - változékony, soha véget nem érő, kiszámíthatatlan - történelemhez kapcsolódik, amely hamarosan véget ér? Lepenies válasza ebben a kérdésben egyértelmű: a jövő társadalmában a melankólia betiltásával nem lesz többé helye a reflexiónak, sőt, az értelmiségnek sem. Hegel kérdései (nem vagyok-e Isten, ha az Abszolút Tudás birtokába jutottam és az első bölcs lettem?), amelyek a huszadik századi francia gondolkodást Kojève-től, Bataille-től, Blanchot-tól Denis Hollier-ig kísértették, Lepenies Farkasban találják meg explicit válaszukat. A következőt mondhatnánk: az utópia mint a melankolikus értelmiségi terméke olyan világ, amelynek ő már nem része. A tökéletes világnak nincs szüksége olyan emberekre, akiknek az a feladatuk, hogy megkeressék tökéletlenségeit (mert "bizonyára igaz, hogy az értelmiségiek eretnekként és kritikusként, deviánsként és ellenzékiként tudják legjobban betölteni küldetésüket", teszi hozzá Lepenies másutt (Lepenies 1991: 914)). Az általa fentebb felsorolt társadalmi szerepek egyikére sincs szükség az utópia világában; ráadásul ott mindegyik könnyen veszélyessé válhat. "Dans l'utopie, la mélancolie est strictement interdite"... Az irodalmi utópiákban létező tilalom valójában az utópiák megvalósulását magáénak valló társadalmakban a "boldogság kikényszerítésének kötelességévé" alakul át - ha kell, erőszak segítségével. A boldogság, az öröm, a fiatalság mind az eddig megvalósult utópiák jellemzői, akárcsak a hit, az új ember megteremtése. Az új embernek az új társadalomban boldognak kell lennie. Nincs joga nyilvánosan kifejezni boldogtalanságát, melankóliáját vagy elégedetlenségét. Nem szabad vitatkoznia, gondolkodnia vagy írnia.

A die klagende Klasse és die Menschen guten Gewissens (vagy ahogyan máshol fogalmaz: *l'espèce qui se plainte és les hommes de bonne conscience* (Lepenies 1992a: 17; 1992: 18)) közötti javasolt opozícióban Lepenies túllép a "két kultúra" hagyományos, C. P. Snow által felállított ellentétén. Megmutatja, hogy a két pólus: a melankólia és az utópia nem érinti a társadalomtudósokat, pl. a szociológusokat. A szociológia éppen a "harmadik kultúra", amely egyrészt a természettudományok "társadalmi" változatának lehetetlenségéből, másrészt abból a lehetetlenségből fakad, hogy a társadalmi világ leírásában az irodalom választási lehetőségét válassza. A megosztottság, amelyre Lepenies gondol, nem egyfelől a humanisták és az irodalmárok kultúrája, másfelől a természettudósok kultúrája között jön létre. A *Die drei Kulturen* (és angolra fordítva *Between Literature and science: the Rise of*

Szociológia) egyfelől az irodalmárok, másfelől a társadalomtudósok közötti versengésnek szenteli magát, amely azt állítja, hogy a modern civilizáció számára kulcsfontosságú orientációt kínál, hogy az ipari társadalomnak megfelelő életvezetési útmutatót alkot, valamint magát az ipari társadalomról való tudás állapotát, amely a XIX. század közepétől kezdődően zajlik. Már nem a természettudományok és a bölcsészettudományok közötti választás dilemmája, a *Naturwissenschaften* és *Geisteswissenschaften* közötti régi verseny a tét; Lepenies elemzéseiben az irodalmi értelmiség és a társadalomtudományok képviselőinek vitája a lényeg, ami viszont az ész kultúrája és az érzelmek kultúrája, a felvilágosodás és az antiafelvilágosodás (lásd még Lepenies 1999) közötti vitára utal (vagy más síkon a szociológia szcienticizálódásának vagy literatizálódásának veszélyeire). A műveit átható és a panaszkodó humanisták és az önelégült társadalomtudósok között született feszültség nem a "két kultúra" szembenállásában jelenik meg. A társadalomtudomány azon az alternatíván túl helyezkedik el, amellyel az értelmiségiek, azaz a művészek és az írók szembesülnek: melankólia vagy utópia, ugyanakkor "par delà la mélancolie et en-deça de l'utopie" (Lepenies 1992: 20). A "két kultúra" hagyományos szembeállítását jelentős kiegészítést igényel egy "harmadik kultúra", a társadalomtudományok, különösen a szociológia kultúrája formájában. Ellenkező esetben a huszadik századi értelmiség - akárcsak a korábbi "értelmiség avant la lettre" - története érthetetlen lesz.

Az értelmiségi nem cselekszik, bár szeretne. Akar, de nem tud. A hatalom gyakorlására gyakorolt valódi befolyásától megfosztva visszavonul ebből a világból az elmélkedés egy jobb világába. A tizenkilencedik század elejétől kezdve, mondja Lepenies "Az értelmiségiek jövője" című könyvében (Lepenies 1994), a felvilágosodás álmái a világ értelmezéséről és megváltoztatásáról akkor kezdtek elhalványulni, amikor Napóleon megváltoztatta Európa térképét. Mérnökökre volt szükség a technikai fejlődés megvalósításához és bürokrátákra a tömegek irányításához; nem volt többé helye a terméketlen értelmiségi elitnek, amely abban hitt, hogy elvek irányíthatják a társadalmat. Ahogy a szerző megjegyzi erről az időszakról, "az eredmény az értelmiség részéről lemondás és lázadás volt. Azzal vigasztalták magukat, hogy birodalmuk nem e világból való" (Lepenies 1994: 116). Lepenies elbeszélésében alapvetően nem kap jelentős helyet a franciaországi "Dreyfus-ügy" és az "értelmiségi" kifejezés megszületése Franciaországban a XIX. század legvégén; Bernard-Henri Lévy *Les Aventures de la liberté* című művével ellentétben ő két másik eseményhez képest kevésbé fontosnak tekinti ezt a konkrét pillanatot: Diderot *Enciklopédiája* számára írt cikke a "filozófusról", amely szerény felvilágosodási feladatokat tulajdonít a filozófusnak, és az orosz októberi forradalom A1917.

évben az 1917-ös beszámolójában befejeződött -1789 "az értelmiségiek végre megváltoztatták a világot is" (117). A kommunizmus, majd a fasizmus egy régi álom beteljesülését ígérné, hogy az eszmék a valóság részévé válhatnak. A kommunizmusnak az értelmiségiekre gyakorolt vonzó erejét Lepenies a cselekvéshez való viszonyával magyarázza - a fasizmus összeomlása után "csak egyetlen cselekvési ideológia maradt, és a cselekvés fogyatékos embere, az értelmiségi erre az ideológiára irányította magát, akár egyetértett vele, akár nem" (117). Ha Lepeniesnek a "cselekvés fogyatékos emberéről" szóló elbeszélését ki akarnánk egészíteni a francia kontextus néhány részletével, akkor érdemes lenne rámutatni, hogy a kommunizmusnak a francia értelmiségiekre gyakorolt varázsa először 1954-ben, az algériai események bekövetkeztével rendült meg erősen. Az algériai háború kapcsán a "121 értelmiségi" kiáltványa után megjelent egy újfajta ideológia, amely az értelmiséget a harmadik világ felé irányította (lásd Frantz Fanon pályafutását). Lévyt idézve: "értelmiségünk még mindig nem gyógyult meg. Természetesen már nem törődtek a Szovjetunióval, és nem hittek Sztálinban. De a hitük a valódi, hiteles forradalomban, amely véget vet a Nyugat bajainak, érintetlen maradt" (Lévy 1995: 43).

3.

Lepenies javaslatai és intuíciói azonban más irányba mutatnak. Nem foglalkozik a *l'engagement* újjáélesztésével, ahogyan azt Sartre "Mi az irodalom?" című művében bemutatta, és nem foglalkozik azokkal a feladatokkal sem, amelyeket Michel Foucault állított a francia értelmiség elé, amikor befejezetlen és kidolgozatlan oppozíciójában - *intellectuel universel/intellectuel spécifique* (Stoekl 1992, Reader 1987) - megpróbált túllépni az értelmiségi mint író Sartre-i felfogásán. Az 1989-es év itt kulcs dátum; Lepenies számos alkalommal hangsúlyozza, hogy "1989 nemcsak Keleten történt. Megtörtént a Nyugattal is" (Lepenies 1995: 3). A továbbiakban arra fogunk összpontosítani, hogy milyen következményekkel járt a melankólia-utópia-értelmiségiek kérdéskörének konstellációjára nézve. Először is, valami történt a melankóliával, valami történt az utópiával, és valami történt az értelmiségekkel, mind Nyugat-, mind Kelet-Európában. A parlamentáris demokrácia szabad világának álma Közép- és Kelet-Európában valósággá vált (ahogy Lepenies írta olasz előadásaiban "1992, Die Utopie von gestern schien zur Wirklichkeit von heute geworden" (Lepenies 1992a: 47)). A közéleti és politikai befolyás hiánya okozta melankólia átadta helyét az eufóriának - és megjelent az "aktív melankolikusok" jelensége, olyan értelmiségieké, akik mások számára is váratlanul, mint önmaguk számára, az ellenzékben töltött évek után hatalomra jutottak. A szóban forgó három elem hagyományos egyensúlya a konstellációban elveszett: lehet-e értelmiségi és

hogy egyszerre uralkodjanak? Lehetséges-e egyszerre a tettek embere és melankolikus? Lehetséges-e utópistának lenni és kormányozni a társadalmat? Mit kell tenni - és gondolkodni -, ha az értelmiség akkori hagyományos fogalma már nem a hatalmon lévő értelmiségiekre vonatkozik? Kik lesznek ők - egykori értelmiségiek, egykori melankolikusok, egykori utópisták? Hogyan néz szembe a közép-európai politikai "értelmiségi kultúra" a nyugat-európai "szakértői kultúrával" (az oktatás egyik aspektusát lásd (Kwiek 2003))?

Közép-Európában az értelmiségieket olyan mechanizmusok révén juttatták a hatalom hivatalaiba, amelyek Nyugaton első kézből származó tapasztalatok alapján teljesen ismeretlenek; hogy visszatérjek Lepenieshez: "Az emberi jogokért, a modern európai értelmiség klasszikus eszményképéért folytatott harcuk a kelet- és közép-európai értelmiséget bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal és olyan politikai hitelességgel ruházta fel, amelyet Nyugaton egyetlen értelmiségi sem tudott megszerezni. Emellett olyan ...friss érzelmi lelkesedést mutatnak, amely hosszú idő óta hiányzott a nyugati értelmiségiek vitáiból". Sem politikai, sem gazdasági tapasztalatuk nem juttatta őket hatalomra - azt "művészi őszinteségüknek" és "erkölcsi tisztességüknek" köszönhetik (Lepenies 1991: 915, 916). Lepenies vonzódása az egykori vasfüggöny mögötti értelmiségiek iránt a Nyugatban való csalódottságának függvénye. Az Európa két részén elfoglalt helyük és szerepük mérésének mozzanata itt döntőnek tűnik. Ebből a mérési műveletből az előbbieket kerülnek ki győztesként. Linnaeus leírása: *levis, argutus, inventor* - sokoldalú, ravasz, leleményes - a *homo europaeus*, a *homo sapiens* legmagasabb formája tekintetében a keletről érkező európai értelmiségiekre illik leginkább. 1989-ben visszatér Európába az a hős, aki a 20. században fajként eltűnt, és soha többé nem tér vissza. Az értelmiségiek társadalmi szerepe és társadalmi elismertsége között Európa két részén aszimmetria mutatkozik. A szóban forgó ellentétet a következő mondat mutatja be a legjobban: "Az emberi jogokért folytatott küzdelem az értelmiségiek ügye kell, hogy legyen; a hozzáadottérték-adó kiigazítása nem az ő dolguk" (Lepenies 1991: 911, 914).

Lepenies tanulmányaiban olyan rendkívül fontos eseményekre utalt, amelyek státusza mégis csak múltónak bizonyulhat. Bármi történjék is - amivel az *Aufstieg und Fall der Intellektuellen in Europa* szerzője tökéletesen tisztában van, és amiről ír -, a huszadik század végén egy olyan hős hősies visszatérésének lehetünk tanúi, aki a társadalom részeként és nem magányos alakként született száz évvel ezelőtt Franciaországban, és magát *l'intellectuelnek* nevezte. Lepenies szerint "a század végén a kelet-európai kommunista rendszerek bukásával az értelmiség rehabilitációját tapasztaljuk. Figyeljük az ő

hősies visszatérés a politikai színpadra" (917). És éppen ilyen helyzetben, ilyen körülmények között van joga az értelmiségieknek, a történelmi fejlemények által kikényszerítve, megszegni a Kant által adott és Bacontól átvett szabályt: *de nobis ipsis silemus*, hallgassunk magunkról. Az 1989-es év ismét lendületet adott ahhoz, hogy visszatérjünk az értelmiség politikai és közéleti szerepéről való gondolkodáshoz. Ugyanis fontos szerepet játszottak az akkori eseményekben.

Úgy tűnik, hogy az 1989-es események (valamint a korábbi és későbbi fejlemények) nem találtak fogalmi kifejtésre, és nem vezettek elméleti visszhangra az értelmiségnek szentelt diskurzusban. A legnagyobb hatást talán két filozófus-szociológusra gyakorolták ezek az események: Zygmunt Bauman és Wolf Lepenies, mindketten különböző okokból szorosan kötődtek Közép-Európához. Mindegy, hogy az angol nyelvterületen olyan gyűjteményes köteteket olvasunk-e, mint az *Intellectuals: Aesthetics, Politics, Academics* vagy *Knowledge and Power. The Changing Role of European Intellectuals* vagy az *Intellectuals and Public Life*, vagy végül olyan francia értelmiségi vitákat, mint Bernard-Henri Lévy, Pascal Ory vagy Jean-Francois Sirinelli könyvei, az 1989-es eseményekre és a "hősök visszatérésére" való utalások nyugaton láthatatlanok (Ory 1990, Sirinelli 1990). Lévy például csak futólag jegyzi meg a következőket: "A Tienanmen téren, Prágában és a berlini falnál egy lezáruló korszak jeleit kerestük, egy olyan korszakét, amelyben az értelmiségiek talán a legnagyobb befolyást élvezték" (Lévy 1995: 7). És éppen itt kezdett láthatóvá válni az az "aszimmetria", amelyre Lévyék gondolnak. A kérdéses témát a szóban forgó gondolkodók soha nem dolgozták ki.

Milyen sajátos értelmiségi típusokat láthatunk Lepenieknél Közép-Európában? Egyrészt "aktív melankolikusok", másrészt "nonprofit értelmiségiek" (Lepenies 1992: 26; 1995: 14). Mindkét típussal csak a világnak ezen a részén találkozhatunk. Az "aktív melankolikusok" azok az értelmiségiek, akik 1989 után a posztkommunista országokban átvették a hatalmat (különböző mértékben és különböző ideig, emlékezzünk); ők azok a már említett "moralisták", akik színészek, drámaírók, filozófusok, költők, filmrendezők, művészek, zenészek lévén "megőriztek egyfajta erkölcsi hitelességet, méltóságot és a fiatalokat inspiráló képességet" (Lepenies 1991: 915), és akik részt vettek az ellenzéki mozgalmakban, majd a sikeres forradalmakban. A "nonprofit értelmiségiek", egy Nyugaton régóta kihalt faj, az Európára váró szellemi változásokban döntő szerepet játszhatnak a tudományban (ahogy Lepenies szerint a "kompetens lázadók" a gazdaságban és a "kozmpolita hazafiak" a demokráciában játszhatnak ilyen szerepet). A "mentalitásbeli szakadékkal" kapcsolatos kulcskérdés, amely létezik

a Kelet és a Nyugat között a három legfontosabb terület - tudomány (kultúra), gazdaság, demokrácia - tekintetében (Lepenies 1995: 2), a kultúra helyét mutatja, mint a folyamatban lévő átalakulásban a legjelentősebbet. Míg Lepenies szerint a gazdaságban és a politikában a Kelet csupán csatlakozik a Nyugathoz (azaz a szabad piac váltja fel a központi tervezést, a parlamenti demokrácia az egypárti diktatúrát), addig a kultúra területén a Kelet találkozhat a Nyugattal. Hallgassuk meg figyelmesen a következő idézetet: "Azt szeretném állítani, hogy ez [társadalmaink kulturális rendszere - MK] egy olyan terület, ahol nekünk Nyugaton a kontinensünkön a közelmúltban végbement történelmi fejleményeket a legüdvözlendőbb lehetőségnek kellene tekintenünk arra, hogy *tanuljunk egymástól*, ahelyett, hogy egyszerűen ürügyként használnánk arra, hogy *másokat tanítsunk*" (1994a: 3).

Az egymástól való tanulás lehetősége (Lepenies 2001) - a kultúra területén, a gazdaságban vagy a politikában a "harmadik út" keresésének kísérletei nélkül - lehetővé tenné, hogy megőrizzük a kulturális irányzatok sokszínűségét, amely hagyományosan Európa gazdagságát képezte. Lepenies következtetései messzemenőek. Ha 1989 "a Nyugattal is megtörtént", hogy emlékeztetjen alapvető meggyőződésére, akkor a Nyugatnak meg kell próbálnia felhasználni a történelem adta tanulságokat. A szakértői kultúra megmutatta korlátait, mert senki sem számított ilyen lehetőségre: "a kommunizmus veresége tehát sokkal kevésbé ok a diadalra, mint inkább a szerénységre - mindannyiunk számára" (Lepenies 1995: 4). A nyugati politikai szakértői kultúra hibája Lepenies szerint abban áll, hogy a végső győzelem illúzióját dédelgeti, mintegy megfélelkezve e kultúra utópikus meggyőződésének kudarcáról, amely a szocialista utópia végét kísérte. A kapitalizmus ugyanis az eszközök utópiája, nem pedig az utópikus célok utópiája. Ezt a pontot kifejezetten megfogalmazta egy párizsi előadásában, amikor azt mondta, hogy "a kapitalizmust eredete óta az a meggyőződés támogatja, hogy a tudomány és a technika fejlődése csálthatatlan eszközt jelent az egész világ hatalmas, egyetemes polgári társadalommá való átalakítására. Erről az illúzióról ma le kell mondani" (Lepenies 1992: 27). A célok utópiájának vége befolyásolta a tudomány és a technológia ellenállhatatlan fejlődésébe vetett hit végét. A két utópia közötti kapcsolatot nem figyelembe venni veszélyes és rövidlátó.

A következő témát csak ilyen szempontból lehet vizsgálni: Lepenies hite a gondolkodás Európájának és a politika Európájának, a kulturális elitnek és a politikai elitnek az összekapcsolása szükségességében. Ha a kultúra és a gondolat világa kéz a kézben jár a mai átalakulásokkal Keleten és Nyugaton, akkor a döntő figura a jelen szövegben végig nyomon követhető értelmiségi. Ezért Lepenies "az elmaradottság relatív előnyeit" (Lepenies 1995: 13) tanulmányozva Keleten arra a következtetésre jut, hogy azok a tapasztalatok, amelyeket a

figurát a

"nonprofit értelmiségi" hoz létre, segíthet a mai nyugati értelmiség önelemzésében. Hogy dióhéjban bemutassuk a gondolatot, idézzünk két mondatot két szövegből: "példáját akár úgy is felfoghatnánk, mint egy esélyt arra, hogy megváltoztassuk saját értelmiségi magatartásunk egy részét" és "olyasmit tesz, amire nagy szükségünk van: megtanít minket a különbségekre" (Lepenies 1994a: 13; 1995a: 9). Amikor a szűk szakértői kultúra kudarcot vall, akkor vissza kell térni - kritikus módon - a felvilágosodás és annak "filozófus" hagyományához. Ismét kiderül, hogy a felvilágosodás értelmiségének ethosza a közép-európai értelmiségiék segítségével elevenedik meg, miközben a modern értelmiség története saját önmaga túlértékelésének története - Diderot "philosophe"-ja a propriójával visszatért az európai színpadra, személyes bátorsággal, a polgári társadalom iránti elkötelezettséggel és az észnek a társadalmi világ jobbá tételében rejlő lehetőségeibe vetett rendíthetetlen hittel, mindezeket a tulajdonságokat éppen "a kelet-európai posztkommunista társadalmakban hatalomra jutott értelmiségiék" (Lepenies 1994: 112).

A személyes bátorság és az intellektuális szerénység (és nem az önelégültség) elveszett ethoszát találták meg 1989-ben Lepenies szerint. És ha az elmaradottság relatív előnyeiről és az egymástól való tanulásról ír, akkor bizonyára arra a potenciális kulturális nyereségre gondol, amelyet a cinikus szakértők és a szentimentális moralisták kultúrájának összezapása nyújthat. Ha a kultúra alapvető feladatainak eleget akar tenni - és talán a legfontosabb a mentalitásváltás -, akkor a felvilágosult értelmiséginek újra színpadra kell lépnie, ahogyan azt Kelet-Európában tette. Vajon valóra váltak-e Lepenies álmai Nyugat-Európa szellemi felemelkedéséről az 1989-es események hatására? Nem, nem, mert szerinte a Nyugat nem gondolta át győzelmét, nem tartott egy kis szünetet, hogy elgondolkodjon önmagán: "nem voltunk hajlandók levonni a konzekvenciákat a mentalitásunk megváltozásával kapcsolatban 1989. Mivel Keleten minden változott, meg voltunk győződve arról, hogy Nyugaton minden maradhat ugyanúgy, mint eddig" (Lepenies 1995b: 8).

4.

Az értelmiségi legfontosabb feladatát tehát a következőképpen írhatnánk le: bár az utópia ideje lejárt (jegyezzük meg a Collège de France egyik előadásának címadó témáját, a *la fin de l'utopie-t*), az értelmiségi nem jogosult arra, hogy ismét a melankóliában keressen menedéket (a *le retour de la mélancolie* címadó témája). A legjobb példát Közép- és Kelet-Európa azon "aktív melankolikusai" adhatják, akik segítenek az értelmiségi alakjának rehabilitálásában, és felidéznek a felvilágosodás ethoszát. Denis Diderot alapítójává válhat.

atyafigurája a felvilágosodáshoz való visszatérésnek az értelmiségről való gondolkodásban: nemcsak az értelem szerepének túlértékelésétől óvott, hanem saját szerepének túlértékelésétől is. Ahogy Lepenies jellemzi őt: "értelmisége nem elefántcsonttoronyban él, és mindennapi élete nem a száműzetésé. Mivel tudja, hogy az emberiség csak társadalomban élhet, arra törekszik, hogy saját szociabilitását teljes mértékben kifejllessze, hogy hasznossá és kellemessé tegye magát felebarátai számára. A polgári társadalom éppoly dicséretes számára, mint egy földi istenség: elveihez jobban ért, mint bárki más, és tökéletességében látja legfőbb célját" (Lepenies 1994: 112). A melankólia-utópia-intellektuális csomójára vonatkozó kérdés itt találja meg a mai korra vonatkozó válaszát: egy utópia nélküli világban az értelmiségi nem eshet vissza a melankóliába, és a társadalmi elkötelezettség eszményét keresve a (nem eurocentrikus) felvilágosodás hagyományához kell fordulnia. Tegyük hozzá, a huszadik században először van esélye az értelmiséginek arra, hogy túllépjen a melankólia/utópia bűvkörén. Először fordul elő, hogy nem csábítja el a "cselekvés ideológiája" - amely korábban oly katasztrofálisnak bizonyult a világ forradalmi irányváltoztatásával foglalkozó írók, filozófusok és művészek több nemzedéke számára.

Lepenies megpróbálja visszavezetni az értelmiségit a saját lehetőségeinek - szerepének, státuszának és a társadalomban elfoglalt helyének - nem túlbecsülésének hagyományához, ugyanakkor a kultúrát a világban végbemenő átalakulásokban kulcsfontosságú helyre helyezi. A minimális változások azt sugallták, hogy a gazdaság és a politika nem elégséges az utópiamentes világ formájával szembesülő kihívással szemben: a kultúrának, a tudománynak és a művészeteknek vissza kell térnie a társadalmi életben elfoglalt lényeges helyére. A kérdés az, hogy Lepenies nem heroizálja-e túlságosan az "aktív melankolikusokat" - a keleti értelmiségiek túlságosan ünneplik a politikai "moralisták kultúráját", és nem csodálják-e túlságosan a "nonprofit értelmiségieket" mint potenciálisan példamutató figurákat? Nyilvánvaló, hogy vitáiban vannak szükséges korlátozások és számszerűsítések, de úgy tűnik, azért van szüksége a figurákra úgy, ahogyan lefestette őket, hogy kontrasztot vonjon a nyugati értelmiség helyzetével. Minél színesebb a közép-európai posztkommunista világ, annál erőteljesebb a kontraszt, amelyre a figyelmét rá akarja irányítani. És ő egy nyugati világhoz szól, tehát a szóban forgó kontrasztnak úgymond pedagógiai szerepe van. Mondhatnánk, hogy az ellenzék mindkét eleme "ideáltípus", amellyel a valóságban hosszú távon soha nem találkozunk. De bár a valóság arra a válaszra készít bennünket, hogy a kultúra és a művészetek rohamosan kommercializálódó világában egyre kevesebb a "nonprofit értelmiségi", hogy a forradalmakat vezető és ellenzéki mozgalmak élén álló moralistákat a demokratikus választásokon már régen megfosztották hatalmuktól a hideg szakértők javára (akik gyakran távol állnak attól, amit Lepenies a Collège de France-ban *probité morale*-nak és

engagement courageux en faveur des droits de l'homme, hogy finoman fogalmazzak), és hogy az 1989 utáni évek vitáinak és vitáinak "friss érzelmi lelkesedése" már régen elmúlt - hogy csak a lengyel alapokon maradjunk -, mindazonáltal a Lepenies által mutatott emberi típus rendkívül ösztönző. Valóban így volt, és valóban ilyenek voltak a körülöttük lévő emberek? Hogyan változott a Kelet máig, és mi lesz hosszú távon ezeknek a változásoknak az iránya? Mi a helyzet azzal a gondolattal, hogy mi itt a gazdaságot, és a demokráciát vesszük figyelembe - és tanuljuk meg a különbségeket egymástól? Nem leszünk-e itt "szegényebb Nyugat", amely kétségbeesetten próbálja behozni az elvesztegetett évtizedeket (Kwiek 2003)? Lepenies azon kevés gondolkodók egyike Nyugaton, aki világosan látja ezeket a kérdéseket, és megpróbálja feltárni őket, mindkét érintett oldalt inspirálva. A "történelem végéről" szóló ideológiai viták, az "értelmiségi haláláról" szóló filozófiai viták és a "kommunizmus összeomlásáról" szóló szociológiai viták hevében valóban nagyon érdekesen hangzik Lepeniesnek az értelmiségről a melankólia és az utópia szemszögéből folytatott diskurzusa, és az a kísérlete, hogy visszatérjünk a felvilágosodás filozófusának hagyományához.

Bibliográfia:

- Jennings, Jeremy (szerk.). 1993. *Intellektuálisok a huszadik századi Franciaországban. Mandarinok és samurájok*, New York: St. Martin's Press.
- Jennings, Jeremy és Anthony Kemp-Welch. 1997. *Értelmiségiek a politikában. A Dreyfus-ügytől Salman Rushdiig*. London és New York: Routledge.
- Judt, Tony. 1992. *Past Imperfect. Francia értelmiségiek, 1944-1956*, Berkeley: University of California Press.
- Kwiek, Marek (szerk.). 2003. *Egyetem, globalizáció, Közép-Európa*. Frankfurt: Peter Lang.
- Kwiek, Marek. 2003a. "Ügynökök, nézők és társadalmi remény". *Theoria. A Journal of Társadalmi és politikai elmélet*, New York: Berghahn Books, vol. 101.
- Kwiek, Marek. 2000. "A nemzetállam, a globalizáció és az egyetem modern intézménye". *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*, New York: Berghahn Books, 96. kötet.
- Kwiek, Marek. 1999. *Az identitás dilemmái. A filozófus önképéről a háború utáni francia gondolkodásban*. Poznan. Adam Mickiewicz University Press (lengyelül).
- Kwiek, Marek. 1998. "A filozófia után: a regényíró mint a modernitás kulturális hőse? Richard Rorty új pragmatizmusáról". *Theoria. A Journal of Social and Political Theory*. Oxford és New York: Berghahn Books. Vol. 92.
- Kwiek, Marek. 1997. "Zygmunt Bauman és az értelmiségi kérdése". "Working Papers", 17. kötet, a Center for Western European Studies at the University of California at Berkeley.
- Lawrence, P.K. (szerk.). 1996. *Tudás és hatalom. Az európai értelmiség változó szerepe*, Aldershot: Avebury.
- Lepenies, Wolf. 2001. "A tudás kultúrái". *Nature*. 05. Április. 410.
- Lepenies, Wolf. 1999. "Alexander von Humboldt - múltja és jelene". *BerliNews*. május 31.

- Lepenies, Wolf. 1995. "Tudomány és tudományosság a történelem vége után", Bonn. Lepenies, Wolf. 1995a. "Egyetemes problémák és partikuláris mentalitások a jövőnkben. Társadalom", Sienne.
- Lepenies, Wolf. 1995b. "A mentalitások történetétől a mentalitások politikájáig", in: "A mentalitások története". *Budapest Review of Books*, vol. no. 5,1, Spring.
- Lepenies, Wolf. 1994. "Az értelmiségiek jövője", *Partisan Review*, Winter vol.1994, 61, 1. sz.
- Lepenies, Wolf. 1994a. "Szellemi felelősségvállalás. Intézményfejlesztés Közép- és Kelet-Európában: néhány következmény a Nyugat számára", Pisa.
- Lepenies, Wolf. 1992. *La fin de l'utopie et le retour de la mélancolie. Regards sur les intellectuels d'un vieux continent*, Párizs: Collège de France.
- Lepenies, Wolf. 1992a. *Aufstieg und Fall der Intellektuellen in Europa*, Frankfurt: Campus Verlag.
- Lepenies, Wolf. 1992b. *Melankólia és társadalom*, ford. J. Gaines és D. Jones, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lepenies, Wolf. 1991. "Az értelmező osztály vagy az értelmiség kudarca a két Németországban" in: *Új Irodalomtörténet*, vol. 22. sz. 4, ősz 1991.
- Lepenies, Wolf. 1988. *Irodalom és tudomány között: The Rise of Sociology*, ford. R.J. Hollingdale, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévy, Bernard-Henri. 1995. *Kalandok a szabadság útján. A francia értelmiségiek a 20. században*, ford. R. Veasey, London: The Harvill Press.
- Ory, Pascal (szerk.). 1990. *Dernières questions aux intellectuels*, Párizs: Olivier Orban.
- Ory, Pascal és Sirinelli, Jean-François 1986. *Les Intellectuels en France, de l'Affaire Dreyfus à nos jours*, Paris: Armand Colin.
- Pourquoi nous ne sommes pas nietzschéens*. 1991. Par Alain Boyer et al., Paris: Grasset.
- Sirinelli, Jean-François. 1990. *Intellectuels et passions françaises. Manifestes et pétitions au XXe siècle*, Párizs: Fayard.
- Reader, Keith A. 1987. *Intellektuálisok és a baloldal Franciaországban 1968 óta*, London: MacMillan.
- Robbins, Bruce. (szerk.). 1990. *Intellektuálisok: Esztétika, politika, akadémikusok*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rorty, Richard. 1998. *Hazánk elérése. Baloldali gondolkodás a huszadik századi Amerikában*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Stoekl, Allan. 1992. *Agonies of the Intellectual*, Lincoln: University of Nebraska Press.